

Ithaca

Botho Strauss' eiland van gelukzaligen

Tom Tak
2006 ie dr. / zomer 2014

Ithaca

Botho Strauss' eiland van gelukzaligen

Tom Tak

2006 1e dr. / zomer 2014 ¹

Ithaca is één van de Ionische eilanden aan de westkust van Griekenland. Algemeen wordt aangenomen dat hier in de oudheid het koninkrijk van Odysseus lag. Hij is een van de helden die bezongen wordt in de *Ilias* en *Odyssee* van Homerus, een Griekse bard vermoedelijk uit Smyrna in de achtste eeuw v. Chr.. Odysseus heet bij hem een dapper en listig man. Een sterk staaltje van zijn slimheid was de bouw van een groot houten paard waarin zich een aantal Grieken verstopte en dat voor de poort van het machtige Troje werd geplaatst. De Trojanen, die de overwinning al roken, sleepten het bouwwerk zelf hun stad in, wat uiteindelijk tot hun ondergang zou leiden. Na de val van Troje deed Odysseus tien jaar over de terugreis naar Griekenland. Een lange dwaaltocht over onbekende zeeën met vele huiveringwekkende avonturen waarbij hij al zijn vrienden en medestrijders verloor. Na zo'n lange tijd wachtte op Ithaca vrijwel niemand meer op hem. Alleen zijn vrouw Penelope en zijn zoon Telemachus hadden de hoop nog niet opgegeven.

De held Odysseus

Al meer dan tweeduizend jaar heeft de *Odyssee* dichters tot grote werken kunnen inspireren. Bijvoorbeeld Goethe met zijn *klassische Walpurgisnacht* in *Faust*. *Auf Sirenen bezüglich: vor solchen krümmte sich Ulyss (Odysseus) in hänfnen Banden.* ² En in onze tijd de Duitse toneelschrijver Botho Strauss. Zijn *Ithaka, Schauspiel nach den Heimkehr-Gesängen der Odyssee* is een zeer eigennuttige bewerking van het oorspronkelijke epos geworden. ³ Het stuk van Strauss begint in het paleis van Odysseus op Ithaca met een klaagzang van Penelope over het uitblijven van haar gemaal en over de talrijke 'vrijers' in het paleis die de hele dag op haar kosten feest vieren en haar willen doen geloven dat Odysseus dood is. Een vrijer, niet de meest brutale, wordt door Penelope aangesproken. *Amphinomos. Du allein weisst nun, wie ich, die Bittere, lebe.* Bitter is zij, want de vrijers willen dat ze Odysseus vergeet en hertrouwt met één van hen die dan de nieuwe koning wordt.

¹ Zomer 2014 gecorrigeerd en uitgebreid. Zomer 2006 verschenen in Kunst en Wetenschap.

² J.W. von Goethe, *Faust, eine Tragödie, Werke*, Hamburger Ausgabe, Hrsg. von Erich Trunz, Band 3, S. 220

³ Botho Strauss, *Ithaka, Schauspiel nach den Heimkehr-Gesängen der Odyssee*, eerste opvoering onder leiding van Dieter Dorn, intendant van Münchner Kammerspiele, München 1996. Het script werd bij Hanser Verlag uitgegeven.

Over al die grote en zo graag gehoorde avonturen uit het eerste deel van de Odyssee geen woord in de Ithaca van Strauss. Over hoe Odysseus weet te ontsnappen aan de getergde cycloop Polyphemus. Het verblijf bij de machtige tovenares Circe. Het bezoek aan de ziener Teiresias in de onderwereld. De monsters Scylla en Charybdis, enzovoort. Het stuk van Strauss is niet in de eerste plaats bedoeld als voer voor geïnteresseerden in de oudheid, o nee, het richt zich bovenal tot een soort mens die in zijn ogen in een gefragmenteerde maatschappij leeft. De postmoderne mens. Strauss vindt dat in het t.v.-tijdperk de democratie door allerlei prietpraat ontaard is en uiteindelijk zal eindigen in barbarij. Het Ithaca van Odysseus staat bij hem model voor een nieuwe samenleving, onder het bestuur van een door de goden of het lot aangewezen vorst, een uitzonderlijk wijs man die met absolute macht zal heersen. In verwarde tijden brengt een *Übermensch* redding! Iemand die anderen in slimheid verre overtreft, maar evenzeer in verbeeldingskracht en in kennis van goed en kwaad. Aanvankelijk wil Odysseus helemaal niet. Bij aankomst op Ithaca klaagt hij over zijn tegenspoed. Hij liegt zelfs en beweert dat hij op Kreta geboren is. Dan wast Pallas Athene, dochter van Zeus, hem duchtig de oren. Zij treedt hem op het strand van Ithaca tegemoet in de gedaante van een oude vriend, genaamd Mentor. *Wie lange brauchst du noch, mein Krieger, bis du das Anwehen der Göttin bemerkst?* Verschrikt luistert Odysseus. *Ich bin der Weitblick, ich habe klug es gelenkt.* Voor Odysseus is er geen ontkomen aan. De goden hebben een besluit genomen. De augiasstal in het paleis moet worden gereinigd, de levensdraad van de vrijers doorgesneden en een nieuw rijk van vrede en voorspoed gesticht.

Strauss toont de gevoelswereld van Odysseus. Tegelijk haalt hij met een veelheid aan theatrale middelen zijn levensverhaal naar onze tijd toe. Op de planken zien we non-conformistisch geklede en cola drinkende toneelspelers. Zwetsende kooplui en lijkbleke liberalen die her en der rondlummelen. Alles akelig actueel. De catastrofe is al voelbaar. Langzaam trekken de nevelen op die tot voor kort elk zien in de verte onmogelijk maakten. Aan de horizon een nieuwe hof van Eden. Maar eerst het cataclysmen. Het publiek leeft mee, luistert ademloos, herkent veel. Het afslachten van de vrijers door Odysseus is een bloedig tafereel. Alle remmen vallen weg. Het wordt een totale gekte. De toeschouwers protesteren.

Maar het kan bij Strauss nog veel erger. In het stuk *Schändung*, een bewerking van *Titus Andronicus* van Shakespeare, is de slachtpartij zo afschuwelijk dat een verontwaardigd publiek in Berlijn al een keer het toneel heeft bestormd.⁴

De strijd

⁴ Botho Strauss, *Schändung*, Bewerking van *Titus Andronicus* van William Shakespeare. Eerste (bloedige) opvoering in Parijs, encenering van Luc Bondy, 2005. Ook de opvoering in Berlijn, montage van Thomas Langhoff, is nog zeer gewelddadig. In Bochum, 2006, houdt de regisseur Bruno Ganz zich een weinig in. De grondgedachte van het stuk komt zo beter tot haar recht.

Strauss dikt het uiteindelijke gevecht van Odysseus met de vrijers flink aan. *Ein Viereck aus Segeltuchwänden sinkt herab und schliesst die Freier ein*, luidt één van zijn regieaanwijzingen. *Athene in Gestalt des Mentors erscheint und schmiegt sich an den schiessenden Odysseus*. Teken dat de goden op zijn hand zijn. De overwinning is nabij. Overal liggen de lijken van de vrijers. De koningszaal is met bloed besmeurd. Odysseus zit uitgeput aan een klein tafeltje en krijgt een huilbui. Maar er valt nog meer te doen. Familie en vrienden van de vrijers willen zich op hem wreken. Dan grijpt Zeus in! De zoon van Kronos! De machtige dondergod wil dat de heilige orde van de goden, die boven tijd en elke verandering uitgaat, wordt hersteld. Pallas Athene brengt de boodschap over. Een hoogtepunt in het stuk van Botho Strauss. Zo spreekt zij: *Nichts mehr vom schrecklichen Krieg! Männer von Ithaka, steht still! Bleibt, wo ihr seid, und spart euer Blut!* Strauss geeft weer een regieaanwijzing: *Die Ithakesier legen die Waffen ab. Hinter ihnen erscheint, leicht gekleidet, fast schlendernd, seltsam verjüngt: Penelope. Sie spricht mit dem einen oder anderen der Männer liebenswürdig. Hängt sich ein bei einem Alten, streicht einem anderen über die Wange. Die Männer folgen der Penelope, da sie nun auf Odysseus zuschreitet. Er verharrt mit gesenktem Schwert breitbeinig in der Stellung des Kampfbereiten. Für einen Augenblick stehen Odysseus und Penelope einander allein gegenüber. Dann tritt sie lächelnd zu ihm, küsst ihn, schlingt ihre Arme um seinen Hals und das rechte Bein um seine Kniekehle.*

Wat nu?

Hoe zal de toeschouwer bij Botho Strauss de toneelzaal verlaten, vervuld van nostalgische droefgeestigheid misschien? Hij heeft zojuist gehoord dat niet alleen de wereld van de vrijers, maar ook die van hem, ja, de gehele moderne cultuur een complete vergissing is. Vol haat, hebzucht, geilheid en verveling. Door Strauss minachtend het interregnum van de 'lege' tijd genoemd. In Ithaka wordt voor een kort moment de sluier van de tijd weggetrokken en het publiek teruggebracht naar het naakte begin van de geschiedenis waar nog plaats is voor de glorieuze verschijning van een verlosser, om zo de oppervlakkigheid van de huidige woordcultuur, een gecompliceerd spel van gemeenplaatsen, zo scherp mogelijk te laten uitkomen. Wat de moderne mens doet is cliché. Hij heeft onvoldoende scheppingsvermogen, luidt het harde oordeel van Strauss. Het moderne bewustzijn is een harde korst van vooringenomenheid geworden waaronder duivelse gevaren op de loer liggen. Alles tezamen heel verwarrend voor een doorsnee toeschouwer. Deze verwarring is zelfs nog groter dan bij het eerder genoemde stuk *Schändung*. Daar was in de regieaanwijzing nog enige ruimte voor een gezamenlijk gevoel van heilige verontwaardiging gebleven bij het zien van marteling en vermindering van een medemens.

De parousie aan het einde van Ithaka, na het machtwoord van Zeus, lijkt voor sommigen wel toverij: op het toneel een schijnbaar werkelijkheidsgetrouwe afspiegeling van de moderne wereld, waarin een verdwenen vorst na lange tijd

weer terugkeert en de goden voor eeuwig vrede stichten. Voor critici van Strauss' esthetische en sociale ideeën werkt het slot van Ithaca makkelijk als een boemerang die het stuk zelf schade toebrengt.

Strauss wil het er bij zijn publiek wel instampen: *zelfverwerkelijking* als vrucht van de verlichting is een chimère. Hij kondigt ook het echec van alle bevrijdingsbewegingen aan, wat vanzelfsprekend flink tegen het zere been is van talrijke sociaal-liberale maatschappijvormers. Op hun beurt verwijten zij hem - naar het voorbeeld van Thomas Assheuer die al eerder Strauss de maat had genomen in het essay *Antimoderne und politischer Mythos im Königsdrama: Botho Strauss und Peter Handke suchen den Souverän* - een mentale vlucht uit de moeilijkheden van deze tijd.⁵ De eerste constatering van Assheuer luidde dat beiden hebben gezorgd voor de terugkeer van de metafysica op het toneel. Dat God door hun toedoen weer meespeelt in onze theaters valt niet te ontkennen. Voor het *Absolute* lijkt inderdaad een nieuwe morgenstond aangebroken. Zijn tweede constatering luidde dat Strauss en Handke geen democraten zijn, wat in de westerse wereld nog altijd een doodzonde is. Volgens Assheuer laat hun werk een escapistische mentaliteit zien. Het zijn schrijvers die in de kunst een toevluchtsoord zoeken om zich zo aan hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te kunnen onttrekken.

Deze niet malse kritiek bevat een kern van waarheid. Natuurlijk valt het niet te ontkennen dat op het gebied van techniek en mensenrechten vooruitgang wordt geboekt. Maar er ontstaan ook nieuwe onevenwichtigheden, er dreigen ook nieuwe catastrofes. Mogelijk hebben Strauss en Handke meer dan andere intellectuelen daar oog voor. Misschien leven zij wel helemaal niet zo in het verleden, maar zijn ze juist onze tijd vooruit. Misschien is er veel meer nodig dan de technische rede om het voortbestaan van de moderne civilisatie zeker te stellen.

Botho Strauss laat evenals Peter Handke zien dat hij de kunst van het vertellen uitstekend beheerst. Laatstgenoemde bijvoorbeeld in het spel *Zurüstungen für die Unsterblichkeit*.⁶ Een visioen en gezwets tegelijk. Zinnen over wat verloren is gegaan die nu eens vloeiend uit de pen van de schrijver komen, dan weer moeizaam in de wereld geholpen moeten worden. Een mythisch verleden dat tot spreken wordt gedwongen. Tegenwoordig luisteren jonge intellectuelen weer graag naar archaische verhalen die over wonderen gaan, over verlossing en het beginnen van een nieuw leven. Strauss en Handke weten op hun *droomreizen* het publiek mee te nemen naar een wereld waarin alles (blijvend) bij elkaar past. Een wereld van mythen, sagen en sprookjes. Vertellen is bij Strauss en

⁵ Hij noemt Strauss in één adem met een andere notoire dwarsligger in het Duitse taalgebied, de woordmagiër Peter Handke. Die Zeit, 28. Februar 1997

⁶ Peter Handke, *Zurüstungen für die Unsterblichkeit, eerste opvoering in Wenen, 1997*. Een koningsdrama dat met de woorden begint: *Rache! Rache? Gerechtigkeit!* De opvoering vond plaats in het beroemde Burgtheater onder regie van Klaus Peymann.

Handke wéloverwogen individuele expressie van een algemeen diep menselijk verlangen naar een harmonische wereld. Hun soms buitensporige cultuurkritiek heeft niet ten doel een bestaande wereldorde op te lappen. Integendeel, zij is bedoeld als breekijzer om vooroordelen op te ruimen bij gestreste individuen die aan de sleur van de moderne ‘open’ communicatie en aan de psychische gespannenheid van streven naar globalisering proberen te ontsnappen. Strauss en Handke willen aan de directe ver- en uitbeelding van de werkelijkheid weer volledig vrij baan geven. Een lovenswaardig initiatief van kunstenaars die zich verzetten tegen een vormelijke kunst, roepen sommigen uit het toneelpubliek. Dan volgt als rechtvaardiging: ze behoren tot een romantische elite die zich *coûte que coûte* van eenzijdige opvattingen over maatschappelijke gelijkheid wenst te bevrijden. Een gezelschap van bevoorrechten die wanhopig op zoek is naar een tijdloze metafysica en een stevig herstel wil van soeverein bestuur.

Er zijn helaas in het theater ook critici die openlijk spreken van het mislukken van een gewaagd experiment. Zij zien hoe onder de handen van Botho Strauss het mythische Ithaca verandert in een ver weg gelegen kolonie van geflipte moderneren. Voor hen een herkenbaar tijdsbeeld van een nieuwe sektarische voorhoede die (nagenoeg onvermijdelijk) durend ruzie maakt over de vraag hoe een leven in eeuwige gelukzaligheid te bereiken valt. Een zoi voortrekkers die evenals middeleeuwse Cogagnegangers het werk door anderen laat doen.

George-Kreise

Van een harmonische wereld droomde ruim 100 jaar geleden ook ene Stefan George. ⁷ Een dichter uit wat wel genoemd wordt: *La belle Époque*. ⁸ Eén met vele internationale contacten, zoals met Mallarmé, Verlaine, Rodin, Von Hofmannsthal, Albert Verwey, enzovoort. Rondom zijn figuur ontstond een bijzondere kunstkring van jonge dichters, filosofen, kunstenaars en geleerden met een hang naar een romantische heilsleer. Een bond van ingewijden. Volgens buitenstaanders beoefenaren van een mystiekerig estheticisme. George wilde de kunst beoefenen om wille van de kunst en niet om het volk op te voeden of te beleren. *L'art pour l'art*. Hij keerde zich af van al het platte van de dagelijkse werkelijkheid. Het gedachteloos volgen van gewoonten en daarnaast een dweperig geloof in bruikbaarheid - zogenaamd het enige goede richtsnoer voor moreel en politiek handelen - was hem een gruwel. Hij zocht juist exclusiviteit. In zijn *Bücher der Hirten- und Preisgedichte, der Sagen und Sänge* en *der hängenden Gärten* beeldde hij drie grote culturen uit: Oriënt, de Griekse en Romeinse oudheid en

⁷ 1868-1933

⁸ Tijdperk van vrede en voorspoed in grote delen van Europa tussen 1870 en 1914.
Ithaca

de middeleeuwen. ⁹ Zijn dichterlijk ik speurde in deze oude beschavingen naar archetypische levensvormen en uiteindelijk naar de oorsprong van oprecht geestelijk leven. *Die Spiegelungen einer Seele die vorübergehend in andere Zeiten und örtlichkeiten geflohen ist und sich dort gewiegt hat.* ¹⁰ Waartoe dit alles heeft geleid kunnen we lezen in een bundel gedichten met de titel *Der Stern des Bundes*. ¹¹ In navolging van Nietzsche spreekt ook George van een diepe crisis in de Europese cultuur. Zij kan alleen door mystiek begaafde mensen, met een vaste aristocratische levensstijl, overwonnen worden. Hij doelde natuurlijk op de *George-Kreise der Jünger*.

Odyseus, zoals hij in het stuk van Botho Strauss op de planken komt, had goed één van deze jongeren kunnen zijn. Evenals Pablo Vega de hoofdpersoon in Peter Handkes 'Zurüstungen für die Unsterblichkeit'. Ook een koningsdrama, maar nu in de sfeer van een sprookje. Vroeger George, thans Strauss en daarnaast ook Handke weten van hun schrijfwerk een feest van archetypen te maken. De figuren die zij in essays, gedichten en toneelwerken opvoeren hebben altijd een door en door poëtiserende identiteit. Zij dromen van een ongedeeld ik, schikken zich in de onvermijdelijkheid van het noodlot (moira) en zien zichzelf dikwijls als middelaar tussen goden en mensen. ¹² Zij geloven in het bestaan van een reddingsplan voor onze westerse beschaving op kosmisch niveau. Natuurlijk komen zulke dichterlijke dromen makkelijk in botsing met gangbare politieke opinies. Zoals Peter Handke onlangs weer eens overkwam. In de sympathie die hij toonde voor het oude Servië en de zaak van Milosovitsch vond de stad Düsseldorf voldoende aanleiding om hem de pas toegekende Heinrich Heine prijs weer te ontnemen. Een vertoning die in kranten onmiddellijk tot een heftige pennenstrijd leidde tussen literatoren die sympathie koesterden voor de 'Urworten' van de dichter en eerzuchtige politici die eigen plannen hebben om de wereldvrede te redden.

Het kan welhaast niet anders: de met fijn gevoel voor schoonheid uitgesponnen dichterlijke kritiek, vroeger van George, nu van Strauss en Handke,

⁹ Taschenbuch, Edition Holzinger, Berliner Ausgabe 2014. Voor een proeve van de tekst zie ook: www.zeno.org/Literatur/. Eerste uitgave in 1895.

¹⁰ Ibid.: *Vorrede*: George legt uit dat het niet om een louter interessant historisch verhaal gaat, maar om een denkbeeldige reis van een dromerig 'ik' naar vreemde plaatsen en andere tijden, waardoor het eigen leven zal winnen aan diepte en nieuwe perspectieven zich voor de lijdende mens zullen openen.

¹¹ Aanvankelijk alleen in beperkte kring verspreid als opvoedingsprogramma voor de jongeren uit de George-Kreise. Vanaf 1914 toegankelijk voor een bredere kring van belangstellenden. Actuele uitgave: Stefan George, *Der Stern des Bundes*, Taschenbuch, Buch & Media 2007

¹² Ibid., Zie het tweede gedicht over Friedrich Nietzsche en zijn *Geburt der Tragödie*. Nietzsche spreekt over de mens als middelaar tussen hemel en aarde en over hoe precair het evenwicht is tussen twee fundamentele krachten van ons bewustzijn. Het apollinische verlangen naar harmonie en de dionysische uitbundigheid. George heeft het over de *Qual der Zweifelt*. Lijden door heen en weer geslingerd te worden tussen *Rausch und Helle, Gefühl und Verstand*.

op een wereld die wars is van alles dat zogenaamd riekt naar heiligheid, moet het welhaast zeker afleggen tegen de brutaliteit van vele populaire vormen van tendenskunst. *Art engagé*. In het tumult van de moderne zakelijke wereld, die gericht is op technische beheersbaarheid en alles wat anders is wil uitsluiten, gaat ten laatste een fijnzinnige poëtische boodschap dat een oerverlangen naar een radicaal andere wereld nog in ons sluimert voorgoed verloren.